ئىسلامدىكى ئەقىل بىلەن نەقىل چۈشەنچىلىرى

ئەركىن سىدىق، ئەزھەرى

2014-يىلى 6-ئاينىڭ 13-كۈنى

ئىسلامدا تەقدىر، ئەقىل، ئويلاش، ۋە سەۋەب بىلەن ھەقنىڭ رولى قاتارلىق بىر قاتار مۇھىم چۈشەنچىلەر بار. بىز ئالدىنقى يازمىلىرىمىزدا تەقدىر ھەققىدە ئازراق چۈشەنچە بېرىپ ئۆتتۇق. مەزكۇر يازمىدا ياسىر قازىنىڭ 2014-يىلى 30-ئاپرېل كۈنى، ئامېرىكىدىكى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىدا دىنىي تەتقىقات كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بىر گۇرۇپپا كىشىلەرگە سۆزلىگەن ئىلمىي دوكلاتىنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنلىرىنى تونۇشتۇرىمىز. بۇ دوكلاتنىڭ تېمىسى «سەۋەب بىلەن ھەقنىڭ كېيىنكى مودېرنىزم دەۋرىدىكى رولى» (The Role of Revelation & Reason in a Post-Modernist Age) بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم سائەتتىن ئاشىدىكەن. ئەمما ئۇنىڭ ئىچىدە رەسمىي دوكلات يېرىم سائەتتىن سەل كۆپرەك بولۇپ، قالغان قىسمى سوئال-جاۋاب بىلەن ئۆتكەن ئىكەن.

بىز مەزكۇر ماقالىدا ئاشۇ يېرىم سائەتلىك دوكلاتنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تونۇشتۇرىمىز. ئۇنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا سۆزلەنگىنى پەقەت دىنىي تەتقىقات ساھەسىدىكىلەرگە قارىتىلغان مەزمۇن بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى ئوقۇرمەنلەرگە ئانچە ماس كەلمىگەن بولغاچقا، ئۇنى مەزكۇر ماقالىغا كىرگۈزمىدۇق.

قۇرئاندا «ئويلاش، تەپەككۇر قىلىش» نى مەزمۇن قىلغان ئايەتلەردىن 200 دەك ئايەت بار بولۇپ، دوكتور ياسىر قازى مەزكۇر دوكلاتتا ئاشۇ ئايەتلەرنى ئوخشىمىغان كاتېگورىيەگە ئايرىپ چۈشەندۈرۈپتۇ. بۇ مەزمۇن قۇرئاننى ئۆگىنىۋاتقان ۋە بۇنىڭدىن كېيىن ئۆگەنمەكچى بولغانلار ئۈچۈن ناھايىتىمۇ مۇھىم بولۇپ، بىز قېرىنداشلارغا مەزكۇر ماقالىنى بىر قېتىم ئوقۇپ بېقىشنى تەۋسىيە قىلىمىز. شۇنداقلا دىنىنى كەسىپ قىلغان، ئىنگلىزچىنى بىلىدىغان قېرىنداشلارغا ئەسلىدىكى لېكسىيىنى بىر قېتىم ئاڭلاپ بېقىشنى تەۋسىيە قىلىمىز.

تۆۋەندىكىسى ياسىر قازىنىڭ دوكلاتىنىڭ مەزمۇنى. ئەگەر بىز ئۆز پىكرىمىزنى قوشۇپ قويۇشقا توغرا كەلسە، ئۇنى بىز «ئىلاۋە» شەكلىدە، ياكى ئايرىم كىچىك تېما شەكلىدە كىرگۈزىمىز. ياسىر قازى سۆزلىگەن مەزمۇندا ئىشلىتىلگەن كىچىك تېمىلارنى بىز ئۆزىمىز قويدۇق.

ئاللاھ قۇرئاندا چۈشۈرگەن 1-ئايەتنىڭ «ئىقرا» ئىكەنلىكىنى ھەممىمىز بىلىمىز. بىز بۇ ئايەتتىن ناھايىتى پەخىرلىنىمىز. بىز بىلىمنىڭ بىزنىڭ دىنىمىز ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغانلىقى ھەققىدىكى مەزمۇن ۋە چۈشەنچىلەرنى كۆپ ئاڭلىدۇق ۋە كۆپ ئۆگەندۇق. ئاللاھ ئەڭ دەسلەپتىن باشلاپلا «ئوقۇڭلار، تەتقىق قىلىڭلار» دېگەن. بىزنىڭ دىنىي زىيالىيلىرىمىز، ئۆلىمالىرىمىز، لېكسىيەچىلىرىمىز، ئىماملىرىمىز، ۋە خاتىپلىرىمىزنىڭ ھەممىسىمۇ «قۇرئان بىزدىن ئويلاشنى تەلەپ قىلىدۇ، بىزدىن تەپەككۇر قىلىشنى، تەدەببۇر (tadabbur, pondering or careful examination) قىلىشنى، ۋە تەئەققۇل (ta’aqqul, correct application of the mind) قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ»، دەيدۇ. بىزنىڭ دىنىمىز ھەقىقەتەن بىزدىن ئويلاشنى، پىكىر يۈرگۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما، بۇ تېما ھەققىدىكى بىر قىسىم ئىشلار دېگەندەك ئېنىق ئەمەس. مەسىلەن، بىز قاچان ئويلايمىز؟ قەيەردە ئويلايمىز؟ قانداق ئويلايمىز؟ نېمە ئۈچۈن ئويلايمىز؟ «ئويلاڭلار» دېگەننىڭ مەنىسى نېمە؟ ئاللاھ بىزدىن بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئويلاپ، بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئويلىماسلىقنى تەلەپ قىلامدۇ؟

قۇرئاندا ئوقۇپ ئەينەن ئەمەل قىلمىسا بولمايدىغان مەزمۇنلارمۇ بار. ئوقۇپ ئويلانمىسا بولمايدىغان مەزمۇنلارمۇ بار. شۇڭا مەن مەزكۇر لېكسىيىدە مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە توختىلىمەن.

ئىلاۋە: يېقىندا تورلاردا ئىسلام دىنى بىلەن ئىلىم-پەن ھەققىدە بىر قانچە پارچە ياخشى ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. ئۇلاردىن ئىككىسىنى ماقالىنىڭ ئاخىرىغا 2- ۋە 3-مەنبە قىلىپ قوشۇپ قويدۇق. قىزىققان تورداشلارنىڭ ئۇلارنى بىر قېتىم ئوقۇپ بېقىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ھەق بىلەن سەۋەبنىڭ رولىنى (role of Relevation and reason) ياراشتۇرۇش ھەققىدە نۇرغۇن دوكتورلۇق ئۇنۋانىنىڭ دىسسېرتاتسىيىلىرى يېزىلىپ بولدى (ئىنگلىزچە «Revelation» دېگەن سۆز ئىنگلىزچە لۇغەتتە «ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى ياكى دۇنيا ھەققىدىكى ئىنسانلارغا ئىلاھ تەرىپىدىن ئاشكارىلاپ بېرىلگەن نەرسە» دەپ چۈشەندۇرۇلگەن. يەنى « The divine or supernatural disclosure to humans of something relating to human existence or the world »). بەزى ئىسلام زىيالىيلىرى ھەق بىلەن سەۋەب ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش (tension) پەلسەپىنىڭ ئۆزىدىكى توقۇنۇش، دەپ قارايدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ پەلسەپىنىڭ ئاساسلىق مەسىلىسى. ھەممە دىنىي پەلسەپىلەر ئاساسەن سەۋەبنىڭ رولى نېمە، ۋە ھەقنىڭ ئالدىدا سەۋەب قانداق رول ئوينايدۇ، دېگەن سوئالغا جاۋاب تېپىشنى مەقسەت قىلغان بولىدۇ.

بۈگۈنكى لېكسىيىدە سىلەر ئىبىن تەيمىيەنىڭ ئىدىيىسىنى مېنىڭ ئاۋازىم ئارقىلىق ئاڭلايسىلەر. يەنى مەن بۈگۈن سۆزلەيدىغان مەزمۇن ئىبىن تەيمىيىنىڭ «سەۋەب (ئەقىل) بىلەن ھەق (نەقىل) نىڭ ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش» دېگەن 11 توملۇق قامۇسىدىن كەلگەن. مەن دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئۈچۈن 8 يىل ئوقۇپ، ئۇنى ئۆتكەن يىل تاماملىدىم. مېنىڭ دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىم مۇشۇ تېما ئۈستىدە ئانالىتىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى مەزمۇن قىلغان بولۇپ، ئاللاھ خالىسا مەن ئۇنى پات يېقىندا ئېلان قىلىمەن.

بىز نېمە ئۈچۈن بۇ مەسىلە ئۈستىدە سۆزلەيمىز؟ مەن نېمە ئۈچۈن ئۆزۈمنىڭ دىسسېرتاتسىيىسىگە مۇشۇ تېمىنى تاللىدىم؟ بۇ مەسىلە ھەر بىر دەۋر ۋە ھەر بىر دىنىي پەلسەپىنىڭ ئاساسلىق مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، ئۇ بىزنىڭ ھازىرقى دەۋرىمىز ئۈچۈنمۇ بىر ئاساسلىق مەسىلە. «ئەقىل» (intellect) بىلەن «نەقىل» ياكى «ھەقلىق ئىلمى» (Reveal Science) ئوتتۇرىسىدىكى توغرا مۇناسىۋەتنى تېپىپ چىقىش، ھازىرقى زامان ئىسلام دىنىدىكى ئەڭ چوڭ توقۇنۇشنى ھەل قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قۇرئان «مانى» دېسە، لوگىكا «ئانى» دەيدۇ. قۇرئان «بۇنى» دېسە، كىشىلىك ھوقۇق «ئۇنى» دەيدۇ. قۇرئان «ماۋۇ» دېسە، ب د ت نىڭ كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى «ئاۋۇ» دەيدۇ. بىزنىڭ دىنىي چۈشەنچىمىز بىلەن سەۋەب ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق بىر توقۇنۇش مەۋجۇت بولۇپ، ئۇنداق توقۇنۇش ھازىرمۇ داۋاملىشىۋاتىدۇ. ھازىر بىر قىسىم ئاڭسىز مۇسۇلمانلار ئىدىيىسى بىلەن باشقا نۇرغۇن ساھەلەر ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش مەۋجۇت بولۇپ، ئۇنى يىغىنچاقلاپ كەلسەك، ئۇلار «ئەقىل» بىلەن «نەقىل» ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. شۈبھىسىزكى، بۇ بىزنىڭ ھازىرقى دەۋرىمىزنىڭ تېمىسى بولۇپ، بۇ مەسىلە ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخ جەريانىدىمۇ ئىزچىل تۈردە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. ئۇ يالغۇز ئىسلامدىلا ئەمەس، يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنى قاتارلىق ھەقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دىنلارنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.

بۇ مەسىلە بىزنىڭ دەۋرىمىزدە ئىلىم-پەننىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تېخىمۇ مۇھىم ئورۇنغا ئۆتتى. بۇ يالغۇز ئىسلام بىلەن ئىلىم-پەن ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئەمەس. چۈنكى، ئىلىم-پەن

ئەقىلنىڭ بىر قىسمى. شۇڭلاشقا ئەقىل بىلەن نەقىل ئوتتۇرىسىدىكى بەس-مۇنازىرە باشقا بارلىق بەس-مۇنازىرىنىڭ مەركىزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1. «ئەقىل» دېگەن نېمە؟

«ئەقىل» دېگەن نېمە؟ ئاللاھ «ئەقىل» ھەققىدە نېمىلەرنى دېگەن؟ ئاللاھ «ئەقىل» ھەققىدىكى سۆزلەرنى قەيەردە دېگەن؟ «ئەقىل» دېگەن سۆز، ۋە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان قۇرئاندىكى باشقا يانداش سۆزلەر قۇرئاندا 60 قېتىمدەك ئۇچرايدۇ. يەنى، قۇرئاندا «ئەقىل»، «تەقىلۇن» ۋە «يەقىلۇن» دېگەن سۆزلەر 60 قېتىمدەك چىقىدۇ. قۇرئاندا «ئەقىل» دېگەن سۆزدىن باشقا، ئويلاش ۋە تەپەككۇر قىلىش مەنىسىدىكى يانداش سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن، «تەپەككۇر» ۋە «تەدەببۇر». مۇشۇنداق سۆزلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا قارايدىغان بولساق، قۇرئاندا ئويلاش، تەپەككۇر قىلىش، ۋە ئەسلەش (reflection) قاتارلىق سۆزلەرنى ئىشلەتكەن ئايەتتىن جەمئىي 200 گە يېقىن ئايەت ئۇچرايدۇ. يەنى، «ئەقىل» دېگەن سۆز بار ئايەت 60 تەك چىقىدۇ. قالغان يانداش سۆزلەرنى قوشساق بۇنداق ئايەتنىڭ سانى 200 گە يېقىن كېلىدۇ. ئەگەر بىز قۇرئاننى ئېچىپ، ئۇنىڭدىكى سۈرىلەرنى فاتىھە (1-سۈرە) دىن ناس (114-، ياكى ئەڭ ئاخىرقى سۈرە) غىچە خەتمۇ-خەت ئوقۇپ، «ئەقىل» ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان سۆزلەر ئىشلىتىلگەن يەرلەرگە بەلگە قويۇپ چىقىپ، ئاندىن ئاللاھ قەيەرلەردە «ئەقىل» دېگەن سۆزلەرنى ئىشلەتكەن، ئاشۇنداق ئايەتلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى مەزمۇن نېمە، ۋە ئۇ يەردىكى «ئەقىل» دېگەن سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشىدىكى سەۋەب نېمە، دېگەن مەزمۇن ئۈستىدە بىر قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بارساق، بىز «ئەقىل» دېگەن سۆز ئىشلىتىلگەن ئايەتلەرنى بىر قانچە كاتېگورىيىلەرگە ئايرىپ چىقالايمىز. بۇ ئىشنى بەزىلەر قىلىپ باققان. ئۇنى مەنمۇ بىر قېتىم قىلىپ چىقتىم. ئۇنداق قىلىش بەك قىيىن ئەمەس. ئۇنىڭغا بىر ئاز ۋاقىت كېتىدىغان بولۇپ، ئۇنى نۇرغۇن ئادەملەر قىلالايدۇ. قۇرئاندا ئاران 600 ۋاراق مەزمۇن بار. شۇڭا بۇ ئىشنى قىلىش ئۇنچىۋالا تەس ئەمەس.

قىسقىسى، ئاللاھ بىزنىڭ ئويلىنىشىمىز ئۈچۈن بىر قىسىم ئالاھىدە ساھەلەرنى كۆرسىتىپ بەرگەن. شۇنداقلا يەنە بىر قىسىم ئالاھىدە ساھەلەردە ئاللاھ بىزگە «گېپىمنى ئاڭلاپ، شۇنىڭغا ئەينەن ئەگەشكىن. سەن گېپىمنى ئاڭلاپ، شۇنىڭغا ئۆزۈڭنى تاپشۇر»، دېگەن. مانا بۇ ئىسلام بىلەن ئىماننىڭ ماھىيىتىدۇر.

«ئەقىل» دېگەن زادى نېمە؟ بۇ مۇسۇلمان زىيالىيلىرى ۋە پەيلاسوپلىرى ئارىسىدا نۇرغۇن تالاش-تارتىشلار ئېلىپ بېرىلغان بىر تېما بولۇپ، مۇسۇلمانلار ئەنئەنىسى ئىچىدىلا «ئەقىل» گە بېرىلگەن ئېنىقلىمىدىن 30 غا يېقىن ئېنىقلىما بار. «ئەقىل» نىڭ ئىبنى تەيمىيە ياقتۇرىدىغان بىر ئېنىقلىمىسى بار بولۇپ، ئۇ ئېنىقلىمىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: ئەقىل ئاللاھ ئىنسانلارغا ئاتا قىلغان بىر قابىلىيەت بولۇپ، ئۇ ئاڭلاش، كۆرۈش، سۆزلەش، تۇيۇش قاتارلىق باشقا قابىلىيەتلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ بىر دائىرىسى ۋە رولى بار بولىدۇ. ئەگەر ئۇ ئاشۇ دائىرە ۋە رول ئىچىدە قوللىنىلىدىكەن، ئۇ ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان نەتىجىلەرنى يارىتالايدۇ. ئەمما، ئەگەر ئۇ ئاشۇ دائىرە بىلەن رولنىڭ سىرتىغا ئېلىپ چىقىلىدىكەن، ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلانغىلى بولمايدۇ. ئىبنى تەيمىيە «ئەقىل» نى ئەرەبچە «غەرىزە» دەپ ئاتايدۇ. «غەرىزە» دېگىنىمىز بىر خىل تۇغما (instinctive) قابىلىيەتتۇر. ئۇ بىر ھېسسىي قابىلىيەت ئەمەس. بۇ بىر ماتېرىياللىق قابىلىيەت ئەمەس. ئۇ بىزگە ئورنىتىلىۋېتىلگەن (implanted in us) قابىلىيەتتۇر.

ئىبنى تەيمىيەنىڭ قارىشىچە، كىشىلەرنىڭ ئەقلى بىر-بىرىنىڭكىگە ئوخشاش بولمايدۇ. ئەمما، نۇرغۇن دىنىي زىيالىيلار بۇ كۆز-قاراشقا قوشۇلمايدۇ. بۇرۇنقى بىر دەۋرلەردە، دىنىي زىيالىيلارنىڭ ئاساسىي ئېقىمى «ھەممە ئادەمنىڭ ئەقلى ئوپمۇ-ئوخشاش بولىدۇ، ھەممە باللار ئوخشاش ئەقىل بىلەن تۇغۇلىدۇ»، دەپ قارىغان. ئەمما، ئىبنى تەيمىيە ۋە باشقا بىر قىسىم زىيالىيلار «بىر ئادەمنىڭ ئەقلى بىلەن يەنە بىر ئادەمنىڭ ئەقلى ئوخشاش بولمايدۇ. خۇددى بىر ئادەم يەنە بىر ئادەمدىن كۈچلۈكرەك بولغىنىدەك، بىر ئادەمنىڭ ئەقلى يەنە بىر ئادەمنىڭكىدىن ياخشىراق بولىدۇ»، دەپ قارايدۇ.

بۇرۇنقى ئۆلىمالارنىڭ نۇرغۇنلىرى «ئەقىل» گە ئېنىقلىما بېرىپ باققان. ئاشۇ ئېنىقلىمىنىڭ بىرسىنى ئىبنى ئەل-جەرراھ (ئىمام مۇسلىمنىڭ مۇئەللىمى) بەرگەن بولۇپ، ئۇ مۇنداق: «ھەقىقىي ئەقىل ئىگىسى ئاللاھتىن ھېكمەتكە ئېرىشىپ، ئاللاھنىڭ بۇيرۇقىنى چۈشىنىدۇ. پەقەت مۇشۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىنىلا چۈشىنىدىغان ئادەم ئەقىل ئىگىسى بولمايدۇ.»

بۇرۇنقى ئۆلىمالار ئىچىدە ئەقىلگە تۆۋەندىكىدەك ئېنىقلىما بەرگەن كىشىلەردىن كەم دېگەندە 10 كىشى بار: «ئەقىل دېگىنىمىز ئاللاھ سەندىن نېمە ئىش قىلىشنى ئىستەيدىغانلىقىنى چۈشىنىش، ھەمدە ئاشۇ ئىشلارنى قىلىش.» مانا بۇ كلاسسىك ياكى دەسلەپكى سۈننى ئەنئەنىسىنىڭ «ئەقىل» نىڭ ئاساسلىق مەقسىتى (main motive) گە بەرگەن ئېنىقلىمىسىدۇر.

يەنە بىر ئۆلىما، ھەزرىتى بۇخارىنىڭ مۇئەللىمىنىڭ مۇئەللىمى، سۇفيان ئىبنى ئۇيەينە مۇنداق دېگەن: «ئەقىل دېگىنىمىز ياخشىنى ياماندىن ئايرىيالاش ئەمەس. ئۇ نېمىنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، شۇنى قىلىش. شۇنداقلا نېمىنىڭ يامان ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ئۇنىڭدىن ساقلىنىشتۇر.»

بۇ ئۆلىمالار ئۈچۈن، ئەقىل يالغۇز بىر نەزەرىيىۋى نەرسە ئەمەس. ئەقىل ئادەمنىڭ كاللىسىدىكى بىر نەرسىلا ئەمەس. ئەقىل سىز ئەمەلىيەتتە ئەمەل قىلىدىغان بىر نەرسىدۇر. ئۇ سىزنىڭ كۈنلۈك تۇرمۇشىڭىزدا نامايان بولىدىغان بىر نەرسىدۇر. شۇڭا ئەقىل بىر ئادەم يادلىۋالىدىغان نەرسىلا ئەمەس. بىر ئادەم بىلىۋالغان نەرسە ئەمەس.

يەنە بىر ئۆلىما مۇنداق دەيدۇ: «ئىشەنگۈچى بىر ئويلانغۇچى، ھەمدە ئىجرا قىلغۇچىدۇر. » بۇنىڭ مەنىسى ئىمان ئېيتقان بىر ئادەم ھەم ئويلايدۇ، ھەم ئويلىغانلىرىغا دىققەت بىلەن قاراپ باقىدۇ (contemplate). يەنى، ئىمان سىزنى ئويلاشقا، ۋە ئويلىغىنىڭىزنى ئىجرا قىلىشقا ئۈندەيدۇ.

ئەقىلگە باشقا ئۆلىمالار مۇنداق ئېنىقلىمىمۇ بەرگەن: «ئەقىل بىر ئادەمنىڭ بىپەرۋالىقىنىڭ ئۈستىدىن غالىپ كېلىش ۋە ھەۋىسىگە چەك قويۇش بىلىمىدىن ئىبارەت.» يەنى، ئەقىل دېگىنىمىز سىزنىڭ پەرۋاسىزلىقىڭىزنى يېڭىدىغان ۋە ھەۋىسىڭىزگە چەك قويىدىغان بىلىمىڭىزدىن ئىبارەتتۇر. ئەقىلنىڭ بۇ ئېنىقلىمىسى ئۇنىڭ گراماتىكىلىق جەھەتتىكى، لېكسىكىلىق (سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك) جەھەتتىكى ۋە تىل جەھەتتىكى مەنىسىگە يۈزدە-يۈز ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، ئىسلامدىن بۇرۇن ئەرەبچىدىكى «ئاقىلاھ» دېگەن سۆز ئەقىل (intelligence) گە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان بىر مەنىنى بىلدۈرگەن. «ئاقىلاھ» ئەسلىدە «چەكلەش، توسۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن. تۆگىنىڭ تۇمشۇقىغا باغلانغان، تۆگىنى كونترول قىلىپ باشقۇرىدىغان تانا ئەرەبچىدە «ئىقال» دەپ ئاتالغان بولۇپ، «ئاقىلاھ» دېگەن سۆز شۇ يەردىن كەلگەن.

دېمەك، بۈرۈنقى زىيالىيلار «ئەقىل» گە «ھەۋەسنى چەكلەش، ھەۋەسنى توسۇش» دەپ ئېنىقلىما بەرگەن بولۇپ، ئىسلامدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە بۇنداق ئېنىقلىما ھەقىقەتەن مۇۋاپىق ئىدى.

2. «ئەقىل» دېگەن سۆز قۇرئاننىڭ قەيېرىدە ئىشلىتىلگەن؟

مەن قۇرئاندىكى بىزنى ئويلاشقا ئۈندەيدىغان ئايەتلەر ئۈستىدە ئازراق تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم. ھەممەيلەننىڭ خەۋىرىدە بولغىنىدەك، بىر نەرسىنى كاتېگورىيەگە ئايرىش نىسپىي بولىدۇ. ئەگەر سىز ئۈستەل ئۈستىگە 20 خىل نەرسىلەرنى قويۇپ، 5 ئادەمدىن ئۇنى كاتېگورىيەگە ئايرىپ چىقىشنى تەلەپ قىلسىڭىز، ئۇلار ھېلىقى 20 نەرسىنى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان 5 خىل كاتېگورىيە گۇرۇپپىسىغا ئايرىپ چىقىدۇ. ئۇ نەرسىلەر رەڭگى، چوڭ-كىچىكلىكى، ئېغىرلىقى، ۋە ماتېرىيالى جەھەتتە بىر-بىرىگە ئوخشىماسلىقى مۇمكىن. قىسقىسى، نەرسىلەرنى كاتېگورىيەگە ئايرىش نىسپىي بولىدۇ. مېنىڭ بىر كاتېگورىيەگە ئايرىش ئۇسۇلۇم بار. ئەگەر سىز مەن ئايرىپ چىققان كاتېگورىيەگە قوشۇلمىسىڭىز، مېنىڭ ئۇنىڭغا باشقىچە پىكرىم يوق.

مەن قۇرئاننى باشتىن-ئاخىر تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭدىكى بىزدىن ئويلاشنى تەلەپ قىلغان ئايەتلەرنى ئايرىپ چىقتىم. ھەممە ئۇلار ئۈستىدە ئويلاندىم. شۇنىڭ بىلەن مەن بىر سىخېما تۈزۈپ چىقتىم. مەن تۈزۈپ چىققان سىخېمىغا ئاساسلانغاندا، بىزنى ئويلاشقا ئۈندەيدىغان ئايەتلەرنىڭ ھەممىسىنى 4 كاتېگورىيەگە بۆلگىلى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىككىسى مۇسۇلمان ئەمەس كىشىلەرگە قارىتىلغان. قالغان ئىككىسى بولسا مۇسۇلمانلارغا قارىتىلغان. مەن مۇشۇ 4 كاتېگورىيەگە كىرمەيدىغان ئايەتتىن بىرەرنى ئۇچرىتىپ باقمىدىم.

3. بىزنى ئويلاشقا ئۈندەيدىغان ئايەتلەرنىڭ 4 كاتېگورىيىسى

(1) بۇ كاتېگورىيەگە كىرىدىغان ئايەتلەر ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاللاھ مۇسۇلمان ئەمەس كىشىلەرنى ھەممىدىن بەك مۇكەممەل، ھەممىدىن بەك قۇدرەتلىك ئاللاھتىن پەقەت بىرسىلا بارلىقى ھەققىدە ئويلاشقا، دىققەت بىلەن قاراپ بېقىشقا (contemplate)، ۋە ئەسلەشكە ئۈندەيدۇ. «ئۇلار (ھەقنى تونۇش ئۈچۈن) قۇرئاننى پىكىر قىلمامدۇ؟ (47-سۈرە مۇھەممەد 24-ئايەتنىڭ بىر قىسمى).» ئاللاھ ئۇ ئايەتلەردە «نېمىشقا ئويلاپ باقمايسىلەر؟ ئەتراپىڭلارغا قاراپ بېقىڭلار»، دەيدۇ. ئاللاھ قۇرئاندا «ئۇلار ئۆزلىرى قاراپ باقمامدۇ؟ ئۇلار قانداق پەيدا بولغان؟ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى كۆرمەمدۇ؟ ئۇلارنى كىم ياراتقان؟ بۇ دۇنيا قانداق قىلىپ ھازىرقىدەك مەۋجۇتلۇققا كەلگەن؟» «ياكى ئۇلار ياراتقۇچىسىز يارىتىلغانمۇ؟ ياكى ئۇلار ئۆزلىرى ياراتقۇچىمۇ؟ (52-سۈرە تۇر 35-ئايەت).» بۇ ئايەتلەردە ئاللاھ ئۇلارنى ئويلىنىپ، بىر خۇدالىققا ئىشىنىدىغان بولۇشقا ئۈندەيدۇ. ئاللاھ قۇرئاندا كۆپ خۇدالىق ھەققىدىمۇ سۆزلەيدۇ. ئاللاھ دەيدۇكى، ئەگەر خۇدادىن پەقەت بىرسىلا بار بولماي، خۇدادىن بىر قانچىسى مەۋجۇت بولىدىغان بولسا، ئۇلار بىر-بىرى بىلەن سوقۇشۇپ كەتمەمتى؟ بىر خۇدا يەنە بىر خۇدانى يېڭىۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇشۇپ، دۇنيانى قالايمىقانچىلىق قاپلاپ كەتمەمتى؟ «ئەگەر ئاسمان-زېمىندا ئاللاھتىن باشقا ئىلاھلار بولسا ئىدى، (كائىناتنىڭ تەرتىپى) ئەلۋەتتە بۇزۇلاتتى (21-سۈرە ئەنبىيا 22-ئايەتنىڭ بىر قىسمى).» دېمەك، ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ قۇدرەتلىك ئاللاھتىن پەقەت بىرسىلا بار بولۇپ، ئۇ ھەممىنى كونترول قىلىدۇ. شۇڭا ئاللاھ بۇ كاتېگورىيىدىكى ئايەتلەردە مۇسۇلمان ئەمەس كىشىلەرنى ئويلاپ، ئەتراپىغا قاراپ ئىزدىنىپ، شۇ ئاساستا ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ قۇدرەتلىك ئاللاھتىن پەقەت بىرسىلا بارلىقىغا ئۆزىنى ئىشەندۈرۈشكە ئۈندەيدۇ.

(2) بۇ كاتېگورىيىدىكى ئايەتلەر مۇسۇلمان ئەمەسلەرنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىكى ھەققىدە ئويلاشقا چاقىرغان. مەسىلەن، بىر ئايەتتە «ئۇلار ئۆزىنىڭ ھەمراھى (يەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) نىڭ مەجنۇن ئەمەسلىكىنى ئويلىمامدۇ؟ ئۇ پەقەت ئاشكارا ئاگاھلاندۇرغۇچىدۇر (7-سۈرە ئەئراف 184-ئايەت)» دېيىلگەن. ئېھتىمال مۇسۇلمان ئەمەسلەرنى ئويلاشقا ئۈندەيدىغان ئەڭ كۈچلۈك، ۋە كىشىلەر ئەڭ كۆپ تىلغا ئالىدىغان ئايەت تۆۋەندىكىسى بولۇشى مۇمكىن: «ئېيتقىنكى، «مەن سىلەرگە بىر ئىشنى تەۋسىيە قىلىمەن: سىلەر خۇدالىق ئۈچۈن ئىككىدىن، يا بىردىن تۇرۇڭلار (يەنى ئاللاھنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن يىغىلىپ ياكى يەككە ھالدا ھەقنى تىلەڭلار)، ئاندىن پىكىر يۈرگۈزۈڭلار» (34-سۈرە سەبەئ 46-ئايەتنىڭ بىر قىسمى).» (Say, I am only asking you to do one thing that you standup for the sake of Allah in single and in groups (then you think) بۇ يەردە ئاللاھ بىز مۇسۇلمانلارنى باشقا مۇسۇلمان ئەمەسلەرگە مۇشۇ گەپلەرنى دېيىشكە ئۈندەۋاتىدۇ. يەنى ئاللاھ بۇ يەردە مۇسۇلمانلارغا: «سىلەر ھۆرۈنلۈق قىلماي، ئاللاھ يولىدا ئورنۇڭلاردىن تۇرۇپ، ئىزدىنىپ ۋە تەتقىق ئېلىپ بېرىپ، مۇسۇلمان ئەمەسلەرگە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بىر مەجنۇن كىشى (mad man) ئەمەسلىكىنى دەڭلار. بۇ ئادەم توغرۇلۇق، ئۇنىڭ گەپلىرى ۋە تەلىماتلىرى توغرۇلۇق ئويلىنىڭلار. ئۇنىڭ تەلىماتلىرى راستمۇ ياكى راست ئەمەسمۇ؟ بۇ ئادەم نېمىلەرنى دەۋەت قىلىۋاتىدۇ؟ ئۇ قانداق كىتاب بىلەن كەلگەن؟ »، دەيدۇ. بۇ يەردە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىكى ئۈستىدە ئويلاش ھەققىدە ئىنتايىن ئېنىق بۇيرۇق بار. بىر ئايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: « «ئەگەر ئاللاھ ئىرادە قىلسا، سىلەرگە ئۇنى (يەنى قۇرئاننى) تىلاۋەت قىلماس ئىدىم، ئاللاھمۇ ئۇنى (مەن ئارقىلىق) سىلەرگە بىلدۈرمەس ئىدى. ئاراڭلاردا ئۇنىڭدىن (يەنى قۇرئان نازىل بولۇشتىن) ئىلگىرى ئۇزۇن زامان تۇردۇم، (مۆجىزە بولغان بۇ قۇرئاننىڭ پەقەت ئاللاھ تەرىپىدىن نازىل بولغانلىقىنى بىلىشكە) ئەقلىڭلارنى ئىشلەتمەمسىلەر؟» دېگىن (10-سۈرە يۇنۇس 16-ئايەت).» دېمەك، بۇ يەردىكى 1-كاتېگورىيىدىكى ئايەتلەر مۇسۇلمان ئەمەسلەرنى «لا ئىلاھە ئىللەللاھ» توغرۇلۇق ئويلاشقا ئۈندىسە، 2-كاتېگورىيىدىكى ئايەتلەر ئۇلارنى « مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللاھ» توغرۇلۇق ئويلاشقا ئۈندەيدۇ. بۇ ئىككى كاتېگورىيىدىكى ئايەتلەر مۇسۇلمان ئەمەس ئادەملەرگە قارىتىلغان.

(3) بۇ كاتېگورىيىدىكى ئايەتلەر مۇسۇلمانلارغا قارىتىلغان بولۇپ، سان جەھەتتىن بۇنداق ئايەتلەر بەك كۆپ ئەمەس. بۇ ئايەتلەردە مۇنداق دېيىلىدۇ: «سىنىڭ ياراتقۇچىڭ ھەققىدە ئويلان، شۇنداق قىلساڭ سىنىڭ ئىمانىڭ كۈچىيىدۇ.» بۇ كاتېگورىيە 1-كاتېگورىيە بىلەن پاراللېل بولۇپ، 1-كاتېگورىيە مۇسۇلمان ئەمەسلەرگە قارىتىلغان. مەزكۇر كاتېگورىيە بولسا مۇسۇلمانلارغا قارىتىلغان. بىر ئايەتتە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇلار ئۆرە تۇرغاندىمۇ، ئولتۇرغاندىمۇ، ياتقاندىمۇ ئاللاھنى ئەسلەپ تۇرىدۇ، ئاسمانلارنىڭ ۋە زېمىننىڭ يارىتىلىشى توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزىدۇ (3-سۈرە ئال ئىمران 191-ئايەت).» ئاللاھقا ئىشىنىدىغانلار ھەر قانداق بىر پەننى، مەسىلەن، ئاسترونومىيە، بىئولوگىيە، خىمىيە، فىزىكىنى ئۆگەنسە، ئۇنىڭ ئىمانى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ. يەنى سىز پەندە بايقالغان نەرسىلەرنىڭ ئۆزلۈكىدىن پەيدا بولۇپ قالمىغانلىقىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىپ يېتەلەيسىز. يارىتىلىشنىڭ قۇدرىتى بىلەن دىنامىكىسىنى چۈشىنىپ يېتىپ، «ئاھ، ياراتقۇچىمىز!» دەپ قالىسىز. بىزنىڭ يارىلىشىمىزغا سەۋەب بولغان بىرلا نەرسە بار. ئۇ بولسىمۇ ئاللاھدۇر.

(4) ئاللاھ بىزنى قۇرئاننى چۈشىنىش ئۈچۈن قۇرئان ھەققىدە ئويلىنىشقا ئۈندەيدۇ. ئاللاھ بىزگە «نېمىشقا قۇرئان ھەققىدە ئويلىنىپ، ئۇنىڭ پايدىسىنى كۆرمەيسىلەر؟» دەيدۇ. ئۇ يەنە «شۈبھىسىزكى، سىلەرنى چۈشەنسۇن دەپ، ئۇنى ئەرەبچە قۇرئان قىلىپ نازىل قىلدۇق (12-سۈرە يۇسۇف 2-ئايەت).» دەيدۇ. يەنى ئاللاھ «قۇرئاننى سىلەرنى ئويلاپ چۈشەنسۇن، دەپ چۈشۈرگەن»، دەيدۇ. «ئويلاپ ئۇنى چۈشىنىۋېلىڭلار» دەيدۇ. ئاللاھ مۇنداق دەيدۇ: «سىلەرنىڭ چۈشىنىشىڭلار ئۈچۈن ئاللاھ (ئۆز

ئەھكاملىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان) ئايەتلىرىنى سىلەرگە مۇشۇنداق بايان قىلىدۇ (2ـ سۈرە بەقەرە 242 ـ ئايەت.»

ئەگەر بىز «ئەقىل» نىڭ تىل جەھەتتىكى مەنىسى بىلەن ئۇنىڭ ئىسلامىي تەپەككۇر قىلغاندىكى مەنىسىنى باغلاپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئەقىلنىڭ رولى بىزنىڭ ھاماقەتلىك، دۆتلۈك ۋە پەرۋاسىزلىق پاتقىقىغا پېتىپ قېلىشىمىزنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. يۇقىرىدىكى 4 كاتېگورىيىنىڭ ھەممىسى «ئەقىل» نىڭ ئىسلامدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى مەنىسىگە ئېلىپ بارىدۇ.

يۇقىرىدىكى 4 كاتېگورىيىنى تۆۋەندىكىدەك يىغىنچاقلاش مۇمكىن: بۇتقا ئىشەنمەڭلار. يالغۇز ئاللاھقىلا ئىشىنىڭلار. پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى رەت قىلماڭلار، ئۇنىڭغا ئىشىنىڭلار. ئەقىلنى ئىشقا سېلىپ، ئىمانىڭلارنى كۈچەيتىڭلار. ئەقىلنى ئىشقا سېلىپ، قۇرئاننى چۈشىنىڭلار. شۇڭلاشقا يۇقىرىدىكى 4 كاتېگورىيە 4 ئاساسىي نۇقتا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

4. «ئەقىل» نىڭ قارشىسى «جاھىل» دۇر

شۇڭلاشقا «ئەقىل» گە قارىمۇ-قارشى نەرسە «جاھىل (نادان)» بولىدۇ. قۇرئانغا نىسبەتەن ئەقىلنىڭ كەم بولۇشى ئادەتتە ئىماننىڭ كەمچىل بولۇشىغا ئېلىپ بارىدۇ. قۇرئاندا دېيىلىشىچە، ئىمان ئىشىنىش بىلەن شۇ ئاساستا ئەمەلىي ئىش ئېلىپ بېرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئادەتتە ھەقنى بىلىپ تۇرۇپ، شۇ بويىچە ھەقىقىي ئىش كۆرمەسلىك ئىمان ھېسابلانمايدۇ. بۇنىڭ بىر مىسالى ئىبلىستۇر. ئۇ ھەقنى بىلىدۇ، ئەمما شۇ بويىچە ئىش كۆرمەيدۇ. ئاللاھ قۇرئاندا ئىسلامغا ئىشەنمەيدىغانلارنى «جاھىللار» دەپ ئاتايدۇ. «مۇناپىقلار ئويلىمايدۇ» دەيدۇ. بىر ئايەتتە ئاللاھ جەھەننەمدىكىلەرنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: « ئۇلار: «ئەگەر بىز (پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرىنى) ئاڭلىغان، ياكى چۈشەنگەن بولساق، ئەھلى دوزاخ قاتارىدا بولماس ئىدۇق» دەيدۇ (67ـ سۈرە مۇلك 10ـ ئايەت).» يەنە بىر ئايەتتە ئاللاھ جەننەتكە كىرگەنلەرنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر بىز پەقەت ئاڭلاش ۋە ئويلاش بىلەنلا توختاپ قالغان بولساق، بىز جەننەتكە كىرەلمەيتتۇق.» دېمەك، ئاللاھ جەننەتتىكى كىشىلەردە قانداق ئەقىلنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇلاردىكى ئەقىل ھەقنى چۈشەنگەن، ھەمدە شۇ بويىچە ئىش كۆرگەن ئەقىلدۇر. ئۇلاردىكى ئەقىل دىن بىلەن دۇنيانىڭ ھەر ئىككىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەقىلدۇر.

شۇڭلاشقا ئاللاھقا بويسۇنمىغانلار «جاھىللار» دەپ ئاتالغان. مۇنداق بىر ئايەت بار: «ئاللاھ قوبۇل قىلىشنى ۋەدە قىلغان تەۋبە يامانلىقنى نادانلىقتىن قىلىپ سېلىپ، ئاندىن ئۇزۇنغا قالماي (يەنى ئۆلۈم كېلىشتىن بۇرۇن) تەۋبە قىلغانلارنىڭ تەۋبىسىدۇر (4ـ سۈرە نىسا 17ـ ئايەتنىڭ بىر قىسمى.» ھەزرىتى ئىبنى ئابباس مۇنداق دەيدۇ: «گۇناھ ئۆتكۈزگەن ھەر بىر ئادەم ئاشۇ گۇناھى ئۈچۈن بىر جاھىل ھېسابلىنىدۇ.» ھەزرىتى ئىبنى ئابباس تەمىنلىگەن بۇ يېشىم مەزكۇر ئايەتنىڭ ئۆلچەملىك يېشىمى بولۇپ، ئاللاھ بۇ يەردە مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر سەن ئەقىلنى كۆزگە ئىلماي، جاھىللىقتا (نادانلىقتا) پېتىپ قالمىغان بولساڭ، سېنىڭ ئاللاھقا بويسۇنماسلىقىڭ مۇمكىن ئەمەس. سېنىڭ ئاللاھقا بويسۇنماسلىقىڭ، سېنى بىر جاھىل قىلىپ قويىدۇ.» بۇ تىل جەھەتتە بىر توغرا بايان قىلىنغان ئۇقۇمدۇر. «ئەقىل» دېگىنىمىز «ئۆزىنى توسۇش، ئۆزىنى كونترول قىلىش» تۇر. سىز ئۆزىڭىزنى توسماي، ھاراق ئىچىسىز. سىز ئۆزىڭىزنى توسماي، زىنا قىلىسىز. سىز ئۆزىڭىزنى توسماي،

باشقا ئەسكى ئىشلارنى قىلىسىز. دېمەك، سىزدە ئۆزگەرگىنى توسىدىغان ئەقىل بولمىغاچقا، ئاشۇنداق ئىشلارنى قىلىسىز.

دېمەك، ئاللاھقا بويسۇنمىغان كىشى جاھىل ھېسابلىنىدۇ.

5. ئىبنى تەيمىيە ئىدىيىسىدىن خۇلاسە

ئىبنى تەيمىيە 11 توملۇق قامۇس يېزىپ، ئۇنىڭدا ئۆزى «ئەقىلنى ئاشقۇنلۇقتا ئايىرىۋەتكەن» دەپ قارىغان گۇرۇپپىلارنى تەنقىد قىلغان. ئۇ گۇرۇپپىلار دىنىي پەيلاسوپلار بولۇپ، ئىبنى تەيمىيە ئۇلارنى «ئەھلى كەلام» دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ قارىشىچە ھېلىقى گۇرۇپپىغا تەۋە كىشىلەر ئىنسان ئەقلىنى ئۇنىڭ ھەقىقىي رولىنىڭ ئۈستىگە ۋە سىرتىغا ئايىرىپ قويغان. ئىبنى تەيمىيە كۆڭلىدە نېمە بولسا سۆزىدە شۇنى دېيىش، ئەسلىدىكىسىدە چىڭ تۇرۇش (fundamentalist) جەھەتتە داڭ چىقارغان بىر ئادەم. ئۇ باشقا ئەسلىدىكىسىدە چىڭ تۇرىدىغان كىشىلەردىن پەرقلىنىدىغان بولۇپ، ئىبنى تەيمىيە ناھايىتى ئەقىللىق ۋە پەلسەپىلىك ئىدىيىگە باي بىر ئادەمدۇر. ئۇ ئەنئەنىنىڭ راتسىئونال قوغدىغۇچىلىرىدىن بىرى. ئۇ «ئاللاھنىڭ ئەنئەنىسىنى قوبۇل قىلىش راتسىئوناللىقتا ۋە لوگىكىغا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئەنئەنىگە ئىشەنمەسلىك ۋە ئۇنى قوبۇل قىلماسلىق ئىراتسىئوناللىقتا كىرىدۇ»، دەپ قارايدۇ. بۇ نۇقتا ئۇنىڭ قامۇسىنىڭ ئىسمىدىمۇ ئەكس ئەتكەن: «سەۋەب بىلەن ھەقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتىن ساقلىنىش». يەنى، ئۇنىڭ دېمەكچى بولغىنى، سەۋەب بىلەن ھەق ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش مەۋجۇت ئەمەس، توقۇنۇش مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئەقىل بىلەن قۇرئان ۋە سۈننەت ئوتتۇرىسىدا ھەقىقىي توقۇنۇشنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ئىبنى تەيمىيە مۇنداق دەپ قارايدۇ: ئېنىق يېزىلغان مۇقەددەس دىنىي كىتاب (قۇرئان كەرىم) (explicit scripture) بىلەن ھەقىقىي سەۋەب (authentic reason) ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر مۇقەددەس كىتاب بىلەن سەۋەب ئوتتۇرىسىدا بىر توقۇنۇش كۆرۈلىدىكەن، ياكى مۇقەددەس دىنىي كىتاب ئېنىق ئەمەس، ياكى سەۋەب راست ئەمەس. ئېنىق يېزىلغان مۇقەددەس دىنىي كىتاب بىلەن ھەقىقىي سەۋەب ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇشنىڭ مەۋجۇت بولماسلىقىدىكى سەۋەب، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئاللاھتىن كەلگەن. ئۇنىڭ بىرى ئاللاھنىڭ سۆزلىرى، يەنە بىرى بولسا ئاللاھنىڭ ئىنسانلارغا ئاتا قىلغان سوۋغىتى. قۇرئان ئاللاھنىڭ سۆزلىرى بولۇپ، ئەقىل بولسا ئاللاھ يارىتىلغۇچىلارغا ئاتا قىلغان سوۋغاتتۇر. بۇ ئىككى نەرسىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئاللاھ بولغاچقا، ئۇلار ئۆز-ئارا زىددىيەتلىك بولۇپ قالمايدۇ. ئۇلارنى ئۆز-ئارا زىددىيەتلىك قىلىپ قويۇش، ئاللاھ سۆزلىگەن نەرسە بىلەن ئاللاھ بەرگەن نەرسىنى زىددىيەتلىك قىلىپ قويۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

باشقا بەزى زىيالىيلار، مەسىلەن، ئىبنى تەيمىيە قامۇسىدا مىسال قىلىپ ئالغان ئىبنى رۇشىد، ئىبنى سىنا ۋە پەخرىدىن رازىلارنىڭ بىر پرىنسىپى بار بولۇپ، ئۇ پرىنسىپ مۇنداق دەپ قارايدۇ: ئەگەر سەۋەب (ئەقىل) بىلەن ھەق (نەقىل) ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت يۈز بېرىدىكەن، ۋەھىيگە قارىغاندا سەۋەب (ئەقىل) ئۈستۈنلۈكنى ئېلىشى كېرەك. چۈنكى، سەۋەب ھەقنىڭ ھەق ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرىدىغان نەرسىدۇر. بىز قۇرئاننىڭ ھەق ئىكەنلىكىنى قانداق بىلىمىز؟ بىزگە ئەقلىمىز شۇنداق دېگەنلىكى ئۈچۈن، بىز قۇرئان بىر ھەق، دەپ قارايمىز. بۇ يەردە ئەقىل قۇرئاننى قولللاۋاتىدۇ. بىز ئەقلىمىزگە ئىشىنىپ، قۇرئان ھەق، دەپ قاراۋاتىمىز.

ئىبنى تەيمىيە بولسا يۇقىرىدىكى ھېكمەتكە «بىمەنە، لوگىكىسىز، ۋە ئاساسسىز» دەپ باھا بېرىپ، ئۆزىنىڭ قامۇسىدا مۇشۇ مەسىلىگە قارىتا 44 نۇقتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئىبنى تەيمىيە مۇنداق دەيدۇ: بۇ پرىنسىپ ھەرگىزمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. ئاللاھ سۆزلىگەن نەرسە بىلەن ئاللاھ بەرگەن نەرسە ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

سەۋەب ياكى ئەقىلنىڭ بىر ئېنىق چېكى يوق. بىر ھەقىقىي ئەقىل بىلەن بىر خاتا ئەقىلنى پەرقلەندۈرۈپ بېرىدىغان نەرسە يوق. بۇنىڭ بىر مىسالى سۈپىتىدە مۇنداق بىر ئىشقا قاراپ باقساق بولىدۇ: ئىنسان تارىخىدا ئىككى دىنىي پەيلاسوپ بىرەر قېتىم مۇشۇ دۇنيانىڭ ئاساسى توغرىسىدا بىر پىكىر بىرلىكى ھاسىل قىلىپ باققان ئەمەس. سىز ئۆزىڭىزگە قاراپ بېقىڭ: بۈگۈن سىز مەلۇم بىر ئىشنى قىلسام، مۇنداق نەتىجە چىقىدۇ، دەپ جەزملەشتۈرىسىز. ئەتىسى قارىسىڭىز ئۈنىڭدىن باشقىچە نەتىجە چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سىز «مەن قانداق بولۇپ مۇشۇنداق دۆتلۈك قىلغاندىمەن؟» دەپ ئويلايسىز. يەنى، سىزنىڭ ئەقلىڭىزنىڭ بىر خاتالاشمايدىغان نەرسە ئەمەسلىكىنى سىز ئۆزىڭىزمۇ ئىسپاتلاپ تۇرىسىز. دېمەك، ئەقىلنىڭ بىرەر ئېنىق چېكى يوق.

بۇ ماقالىنى ھېچكىمدىن سورىماي، مەنبەسىنى بەرگەن ئاساستا باشقا ھەر قانداق تورغا چىقارسىڭىز، ياكى ئېلكىتابقا ئوخشاش باشقا ھەر قانداق شەكىلدە ئىشلەتسىڭىز بولۇۋېرىدۇ. بۇ ماقالە بارلىق ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ.

پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى:

[1] The Role of Revelation & Reason in a Post_Modernist Age ~ Dr. Yasir Qadhi | 30th April 2014
https://www.youtube.com/watch?v=PMeNqqwDimI

[2] كاشغەرى، «ئىسلام دىنى ۋە ئىلىم-پەن (1)
http://bbs.misranim.com/thread_124269_1_1.html

[3] مۇھەممەد سالىھ داموللا ھاجى، «ئىسلام دىنى بىلەن ئىلىم-پەن قارشىمۇ؟»
http://bbs.misranim.com/thread_125025_1_1.html

****

ۋەھيي بىلەن ئەقىلنىڭ ئالاقىسى

(1)

قۇرئان ۋە ئەقىل

ئەقىل ھەقىقى بىر مۆجىزە، بۇ مۆجىزە ئەقىلنى ئاللاھ ئەھمىيەتسىز يارىتىپ قويمىدى، ئىنسانغا ھۆججەت بولسۇن ئۈچۈن ياراتتى. ئەقىل ئىنساننىڭ ھەقىقەتكە يېتىشى ئۈچۈن ئاللاھ ئاتا قىلغان نۇرى، تەپەككۇرنىڭ يولى، مەرىپەت ۋە ئىماننىڭ ئاچقۇچى.

ئىسلام دىنى بىلىم ـ مەرىپەت ۋە ئالىملارنىڭ قەدرىنى ناھايىتى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ:«ئاللاھ سىلەردىن ئىمان ئېيتقانلار ۋە ئىلىم بېرىلگەنلەرنى بىر قانچە دەرىجە يۇقىرى كۆتۈرىدۇ»(مۇجادىلە سۈرىسى، 11 ـ ئايەت). ئىسلام مۇسۇلمانلارنى بىلىم ـ مەرىپەت ئۆگىنىشكە چاقىرىپلا توختاپ قالماستىن، ھايات ۋە كائىناتقا نەزەر يۈرگۈزۈش، تەپەككۇر قىلىش ۋە ئىزدىنىشكە چاقىرىق قىلىدۇ.

قۇرئاندا «ئەقىل»دېگەن سۆز يانداش سۆزلىرى بىلەن 300 قېتىم تەكرارلانغان، «ئىلىم»(بىلىم) دېگەن ياندىش سۆزلىرى بىلەن سۆز 1500 قېتىم تەكرارلانغان».

ئىسلام ئەخلاق ـ پەزىلەتكە باغلانغان ئەقىلنى ئۇلۇغلايدۇ ۋە قەدرىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ، ئەقىلنى ئاساسلىق مەرىپەت مەنبەلىرىنىڭ قاتارىدىن دەپ بەلگىلەيدۇ. قۇرئان كەرىم ئەقىلنى تىلغا ئالسا ئۇلۇغلاش ئورنىدا ۋە ئەقىلنىڭ تەقەززاسى بويىچە ئىش قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكى ئاساسىدا بايان قىلىدۇ.
قۇرئاننىڭ ئەقىلنى ئىشقا سېلىشقا چاقىرغانلىقى ئەقىلنىڭ ئورنىنى تەكىتلەپ بېرىدۇ. شۇنداقلا ئىنسانىنى تەپەككۇر قىلىش، ئانالىز قىلىش، چۈشىنىش ۋە ئاڭقىرىشتىن ئىبارەت خاس ئارتۇقچىلىقىغا دىققىتىنى قارىتىدۇ. ئىنسان ئەقلىنى كېرەكسىز قىلىپ قويسا، ئىنسانلىق ماقامىدىن چۈشۈپ كېتىدۇ.

قۇرئاننىڭ ئەقىلنى ئىستىمال قىلىشقا چاقىرغانلىقى چۈشىنىش ئىقتىدارىنى ئېچىۋېتىدۇ، تەپەككۇرىنى قوزغىتىدۇ، بىلىم ـ مەرىپەتلەرنى تېخىمۇ كۆپلەپ ئېلىشقا تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە ھەق بىلەن ناھەقنى ئېنىق ئايرىپ بېرىدۇ. چۈنكى ئىنسان تەپەككۇر قىلسا تەرەققى قىلىدۇ، ئەقلىنى كېرەكسىز قىلىپ قويسا مەرىپەت چېكىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇرئان ئىمان بىلەن تەپەككۇر، ئىمان بىلەن مەرىپەت ئارىسىدىكى رىشتىنى چىڭىتىدۇ.

قۇرئاننىڭ ـ كائىنات ۋە ھاياتنىڭ بارلىق تەرەپلىرىگە نەزەر تاشلاشقا يۈزلەندۈرۈش ئارقىلىق ـ ئەقلىنى ئىشلىتىشكە چاقىرغانلىقى مۇستەھكەم ئىلمىي مېتودتىن ئىبارەت. بۇ مېتود ھەقىقەتكە يەتكۈزىدىغان ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ شەرىپىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. بۇ ئىلمىي مېتود مەرىپەتكە يېتىش يولىدا گۇمان ۋە تەخمىنەن قاراشقا تايىنىشنى قوبۇل قىلمايدۇ...

قۇرئان خىتاب قىلىۋاتقان ئەقىل ۋىجداننى ساقلايدىغان، ھەقىقەتلەرنى ھېس قىلالايدىغان، ئىشلارنى پەرقلەندۈرۈپ قارىيالايدىغان، زىددىيەتلەرنى سېلىشتۇرالايدىغان، يىراقنى كۆرەلەيدىغان ۋە ئانالىز قىلالايدىغان ئەقىلدۇر. بۇ ئەقىل قاتماللىق، تەرسالىق ۋە ئازغۇنلۇققا قارىشى تۇرىدىغان ئەقىلدۇر.
قۇرئاننىڭ ئەقىلگە خىتاب قىلغانلىقى تەپەككۇر قىلىش مېتودىنى توغرىلاپ بەرگەنلىكىدۇر.
ئىسلام دىنى چېركاۋغا ئوخشاش مۇقەددەس كىتاب (قۇرئان)نى چۈشىنىشنى يالغۇز دىنىي ئالىملارنىڭ ھەققى دەپ قاراپ، باشقا ئەقىل ئىگىلىرىنىڭ تەپەككۇر يۈرگۈزۈشى ۋە چۈشىنىشىنى چەكلىمىدى. ھەر قانداق ئەقىل ئىگىسى ۋە بىلىم مەرىپەتلىك كىشىلەر قۇرئانغا نەزەر تاشلىسا ۋە ئىزدىنىش ئېلىپ بارسا، ئىسلام قارشى ئالىدۇ.

(2)

ئەقلى نەزەر يۈرگۈزۈش مەيدانلىرى

بۇ يەردە شۇنى بىلىش كېرەككى، ئاللاھنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا ئويلىنىش چەكلىنىدۇ، چۈنكى ئىنساننىڭ ئەقلى چەكلىك بولۇپ ئاللاھنىڭ ماھىيىتىنى ھېس قىلالمايدۇ. ئاللاھنىڭ نېمەتلىرى توغرىسىدا ئويلىنىش تەشەببۇس قىلىنىدۇ. كائىناتنىڭ ھەممىسى ئاللاھنىڭ ئىنسان ئۈچۈن يارىتىپ بەرگەن نېمەتلىرى، ئىنسان ئاللاھنىڭ قۇدرەت تەسىرى بولغان كائىنات ۋە ھايات مەسىلىدە تەپەككۇر قىلىشقا بۇيرۇلغان. تەپەككۇر قىلىشقا چاقىرىلغان مەيدان تۆت:

1. ئاللاھنىڭ چەكسىز كامالى قۇدرىتى بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن كائىناتتىكى مۆجىزىلىرىدە ئىزدىنىش،
2. كائىناتنىڭ سىرلىرىنى بىلىش ۋە زېمىننى گۈللەندۈرۈشتە پايدىلىنىش ئۈچۈن ئاللاھنىڭ كائىنات كىتابى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىش،
3. قۇرئان ئىسلامنىڭ قانۇنشۇناسلىق ھېكمەت سىرلىرىنى بىلىش ۋە يېڭى ۋەقەلىكلەرگە ھۆكۈم يەكۈنلەش ئۈچۈن ئىقتىدارلىق كىشىلەرنىڭ ئەقلىنى ئىشقا سېلىشقا يۈزلەندۈردۇ.
4. قۇرئان ئىنسانىيەت ھاياتىدا يۈز بېرىۋاتقان قانۇنىيەتلەرنى تەپەككۇر قىلىشقا چاقىرىدۇ. ھايات قانۇنىيەتلىرى ئۆزگىرىپ قالمايدۇ، ئەقىل ئىگىلىرى مەنپەئەتى بىلەن ماسلىشىدىغان ياخشى جەمئىيەتلەرنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن بۇ قانۇنىيەتلەردىن پايدىلىنىشنى لازىم. شۇڭا قۇرئان زېمىندىكى ئاللاھنىڭ قانۇنىيەتلىرى ۋە تارىختىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋاللىرىغا قاراپ چىقىڭلار دەپ بۇيرۇغان. جەمئىيەتلەردىكى مەۋجۇتلۇقنى ساقلاش ۋە يوقۇلۇش ئامىللىرىنى تەتقىق قىلىشقا، ئىلگىرىكى مىللەتلەرنىڭ تەجرىبىسىدىن ئىبرەت ئېلىش ۋە خاتالىقلاردىن ساقلىنىشقا، شۇنداقلا ئاللاھنىڭ كائىناتتىكى قانۇنىيەتلىرى بىلەن زىددىيەتلەشمەسلىككە چاقىرغان .

دېمەك، قۇرئان ئەقلىنىڭ ئورنى، قىممىتى ۋە ئەھمىيىتىنى چېكىدىن ئاشۇرۇۋەتمەي ياكى پەرۋاسىزلىق قىلماي قوغدىغان. قۇرئان كەرىم ۋەھيىنى ئازغۇن ئىزاھاتلاردىن قوغداش، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى مەقسەتلىرىدىن بۇرۇۋېتىشتىن ھىمايە قىلىش ۋە جەمئىيەتنى ۋەيران قىلىدىغان تۈرلۈك ئاپەتلەردىن قوغداش خىزمىتىنى، شۇنداقلا ئىلمىي تەرەققىيات، تەجرىبە تەتقىقاتلىرى ۋە زېمىننى گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋەزىپىنى ئەقىلگە تاپشۇرغان.

بىراق ئەقلىنىڭ ئىلاھىي ۋەھيىدىن چەتنەپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلمايدۇ. چەتنەپ كەتسىلا ياخشىلىقتىن يىراقلىشىدۇ ۋە چىرىكلىككە يول ئېچىپ بېرىدۇ. ئەقىل ئىلاھىي ۋەھيى دائىرىسىدە ھەرىكەت قىلسا، ھەرىكەت دائىرىسى تارىيىپ قالمايدۇ، مەۋجۇدىيەتنىڭ بارلىق ساھەلىرىدە ھەرىكەت قىلالايدۇ. ۋەھيى ئەقلىنى پەقەت توغرا يۆلىنىشتىن بۇرۇلۇپ كېتىشتىن، خاتا چۈشەنچىدىن ۋە ھەۋەسنىڭ تارتىپ كېتىشىدىن توسىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ھاياتقا گۈزەللىك قوشىدىغان تۈرلۈك مەيدانلاردا ھەرىكەتلىنىشكە ئىتتىرىدۇ.

(3)

ئەقىل بىلەن نەقىل ئارىسىدا زىددىيەتنى قانداق ھەل قىلىش لازىم

ئەقىل بىلەن نەقىل ئارىسىدا زىددىيەتنىڭ يۈز بېرىشى قۇرئان خىتابىدىن تەسىرلەنگەن ئىسلام ئەقلىدىن پەيدا بولمىغان. بىراق ئىسلام ئىدىيىسىنىڭ گرېك پەلسەپىسىدىكى گرېك ئەقلىدىن تەسىرلەنگەنلىكى سەۋەبىدىن پەيدا بولغان. شۇڭا دەسلەپكى دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقىل توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى ئەقىلنى توغرا بىلەن خاتانى، ھەق بىلەن ناھەقنى ئايرىپ بېرىشكە ياردەم بېرىدىغان تۇغما قابىلىيەت دەپ قارىغان. ئەقىدەشۇناس ئالىملار ئەقىل مەرىپەتنىڭ يول باشچىسى

سۈپىتىدە ۋەھىيگە تايىنىشى زۆرۈر دەپ تەكىتلىگەن. مېتافىزىكا خاراكتېرلىك مەسىلىلەردە ئەقىل ۋەھىيگە تايانماي مۇستەقىل ھالدا توغرا قاراش ئالالمايدۇ.

ھەر قانداق ئەھۋالدا «ۋەھيي بىلەن ئەقىل» ئىدىيە، مەرىپەت، ئەمەل قىلىش ۋە ئىنتىزامغا سېلىش مەنبەسى سۈپىتىدە ئۆز-ئارا ھەمكارلىشىپ بىر بىرىنى تولۇقلايدۇ، بىرى بىرىگە زىت كەلمەيدۇ. زىددىيەتلىشىپ قالغان مەسىلە ۋەھيىنى ئىزاھلاشتا ۋە ئەقلى نەتىجىلەرگە يېتىش مېتودىمىزدا كۆپ تەپەككۇر قىلىش، تەكشۈرۈش ۋە نەزەر يۈرگۈزۈش ئاساسىدا ھەل بولىدۇ، ھەقىقەت ئايدىڭلىشىدۇ، زىتلىشىش خىيالى يوققا چىقىدۇ ۋە ئىنسان ھاياتىنى يۈزلەندۈرۈۋاتقان شەرىئەتنىڭ مەقسەتلىرى نىشان قىلىۋاتقان ئىنسانىي مەنپەئەت تەقەززالىرى روشەنلىشىدۇ.

ئەقىل بىلەن نەقىلنىڭ زىددىيەتلىك كۆرۈنۈشلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. ۋەھيىگە زىت كەلگەن ئەقلى مەسىلە كەسكىن بولمىسا، زىددىيەت يۈز بېرىدۇ.
2. ساغلام ئەقلى يەكۈنگە زىت دەپ قارىلىۋاتقان نەقىل(ھەدىس) سەھى ھەدىس بولمىسا، زىددىيەت يۈز بېرىدۇ.
3. نەقىلنى چۈشىنىشتىكى خاتالىق سەۋەبىدىن زىددىيەت يۈز بېرىدۇ.
4. ئەقىل كەسكىن ھالەتتە مۇمكىن ئەمەس دەپ قارايدىغان مەسىلە بىلەن ئەقىل ھېس قىلالمايدىغان مەسىلىلەرنى پەرقلەندۈرمەسلىكتىن يۈز بېرىدۇ. بۇ مەسىلىدىكى جانلىق مەسىلىلەر:

(1). ۋەھيىنىڭ ھەقىقەتلىرى ئەقىلنىڭ ھەقىقەتلىرى بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالمايدۇ، چۈنكى ھەر ئىككىسىنىڭ مەنبەسى ئاللاھ.
(2). كەسكىن ئۇقۇمغا ئىگە ۋەھيي كۈچلۈك ئېھتىماللىقا ئىگە ئەقلى ھۆكۈمنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ، كەسكىن ھەقىقەت دەرىجىسىگە يېتەلمىگەن نەزەرىيەنىڭ ۋەھيىنىڭ كەسكىن ئۇقۇمىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈشى مۇمكىن ئەمەس.
(3). كۈچلۈك ئېھتىماللىقا ئىگە ۋەھيي ئۇقۇمى ئەقىلنىڭ كەسكىن ئۇقۇمى ئاساسىدا ئىزاھلىنىدۇ. چۈنكى كۈچلۈك ئېھتىماللىقا ئىگە ۋەھيي ئۇقۇمى بىر قانچە خىل ئىزاھلاشنى قوبۇل قىلىدۇ، شۇڭا ئىلمىي ھەقىقەت قوللىغان ئىزاھات ئالدىغا سۈرۈلىدۇ.
(4). ئەگەر ۋەھيي ۋە ئەقىلدىن ئىبارەت ھەر بىرسىنىڭ ئۇقۇمى كۈچلۈك ئېھتىماللىقا ئىگە بولسا، بىرسىنىڭ يەنە بىرسىدىن كەسكىن ئىكەنلىكى ئېنىقلانغانغا قەدەر بىرىنى يەنە بىرىدىن كۈچلەندۈرمەي توختاپ تۇرىمىز. قايسىنىڭ كەسكىنلىكى ئىسپاتلانسا، شۇنى ئالدىغا سۈرىمىز. ئەگەر ئىسپاتلانمىسا، سىرتقى كۈچلەندۈرۈش ئامىللىرىنى ئىزدەش لازىم بولىدۇ.

ئىمام پەخرۇ رازى: ئەقىل بىلەن نەقىل زىتلىشىپ قالغاندا ئەقىلنى نەقىلنىڭ ئالدىغا قويغان. ئىمام ئىبنى تەيمىيە ئەقىل بىلەن نەقىل زىددىيەتلىشىپ قالغاندا نەقىلنى ئەقىلنىڭ ئالدىغا قويغان.

مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى ئىككى خىل مېتود ئىنسانىيەت ھاياتىنى يۈزلەندۈرۈشتە ۋەھيي بىلەن ئەقىلنىڭ ئەھمىيىتىنى شەكىلەندۈرۈش بىلەن ئالاقىسى يوق. ھەر ئىككى ئېقىم مەيلى ۋەھيىگە تەۋە بولسۇن ياكى ئەقىلگە تەۋە بولسۇن كەسكىن ھۆكۈمىگە ئەگىشىشنىڭ زۆرۈرلىكىدە ئىتتىپاق، ۋە كەسكىن ۋەھيي بىلەن كەسكىن ئەقلى يەكۈننىڭ زىددىيەتلىشىپ قېلىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىدە بىردەك قاراشتا.

مەسىلەن، ئىمام رازى ۋەھيىنىڭ مەرىپەت مەنبەسى ئىكەنلىكىدە شەك قىلمايدۇ، بەلكى مەۋجۇدىيەتنى بىر پۈتۈن تەسەۋۋۇر قىلىشتا قۇرئان كەرىمنىڭ ھۆججىتى ئاساسىدا قەدەم باسىدۇ. بىراق ئۇ ئايەتنى زاھىري مەنىسىگە ئاپىرىش مۇمكىن بولمىغاندا ئايەتنى زاھىرى ئۇقۇمدىن باشقىچە ئىزاھلاشقا چاقىرىدۇ.

ئىمام ئىبنى تەيمىيەمۇ نەقىلنىڭ راستچىللىق بايانىدا ئەقىلنىڭ پرىنسىپلىرىنىڭ ئەھمىيىتىدە شەك قىلمايدۇ. بىراق ئۇ ئەقىلگە نىسبەت بېرىلگەن قاراشنىڭ ھەممىسى رەت قىلىشنى قوبۇل قىلمايدىغان دەرىجىدە كەسكىن ئەمەس دەپ قارايدۇ.

راغىب ئىسپاھانى مۇنداق دېگەن:«شۇنى بىلگىنكى، ئەقىل شەرىئەت بولمىسا ھىدايەت تاپالمايدۇ، شەرىئەت ئەقىل بولمىسا نامايان بولمايدۇ، ئەقىل ئاساس، شەرىئەت بىناغا ئوخشايدۇ. بىنا بولمىسا ئاساسى ھېچ نەرسىگە ئەسقاتمايدۇ، ئاساسى بولمىسا بىنا مۇستەھكەم تۇرالمايدۇ. ئەقىل كۆزگە ئوخشىسا، شەرىئەت نۇرغا ئوخشايدۇ. سىرتتىن نۇر بولمىسا، كۆز ئەسقاتمايدۇ، كۆز بولمىسا نۇرمۇ ئەسقاتمايدۇ. شۇڭا شەرىئەت سىرتتىن ئەقىلدۇر، ئەقىل ئىچىدىن شەرىئەتتۇر، ئۇ ئىككىسى بىر بىرى بىلەن زىددىيەتلەشمەيدۇ، بەلكى بىر بىرىنى تولۇقلايدۇ».

ۋەھيي بىلەن ئەقىل ئارىسىدىكى بىر بىرىنى تولۇقلاش مۇسۇلمانىنىڭ ئېڭىدا ئاددى چۈشىنىشلىك مەسىلە. چۈنكى ئەقىل ئىنسانىنىڭ زېمىندىكى گۈللەندۈرۈش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغانلىقىنى ھېس قىلىشى ۋە بۇ ئامانەتنى ئورۇنلاشقا ياردەم بېرىدىغان ماددى سەۋەبلەر بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن ئاتا قىلغان سوۋغات. ۋەھيىدىن مەقسەت ئىنساننى ھىدايەت قىلىش، چۈشەنچە ئىقتىدارىنى تولۇقلاش، توغرا ھايات غايىسىنى بەلگىلەش، ھاياتتىكى مەسئۇلىيەتلىرىنى بېكىتىش، يۆلىنىشىنى توغرىلاش، ھايات ۋە كائىنات ئالاقىسىدىن سىرت ئاخىرەت ھاياتى بىلەن توغرا مۇئامىلىدە بولۇشقا يېتەكچىلىك قىلىشتىن ئىبارەت.

1 ـ رەسىم: ياسىر قازى دوكلات بېرىۋاتقان بىر كۆرۈنۈش.